

Stenkumla kyrka

Karaktärisering 2020

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0047

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2021/007471.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Stenkumla socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	8
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik.....	10
Nulägesbeskrivning	13
Kyrkobyggnaden.....	23
Kyrkans huvuddrag.....	23
Byggnadshistorik	27
Nulägesbeskrivning	32
Restaureringar	88
Arkeologi	95
Fornlämningar.....	96
Värdering	96
Allmänt.....	96
Bruksvärden	98
Kyrkobyggnaden.....	99
Kyrkogården	100
Händelselista	101
Lagskydd	104
Källor och litteratur.....	106
Otryckta källor.....	106
Tryckta källor.....	106
Kartor	106

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handlägningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt att notera spår av förändringar som har gjorts och att observera kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen

som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

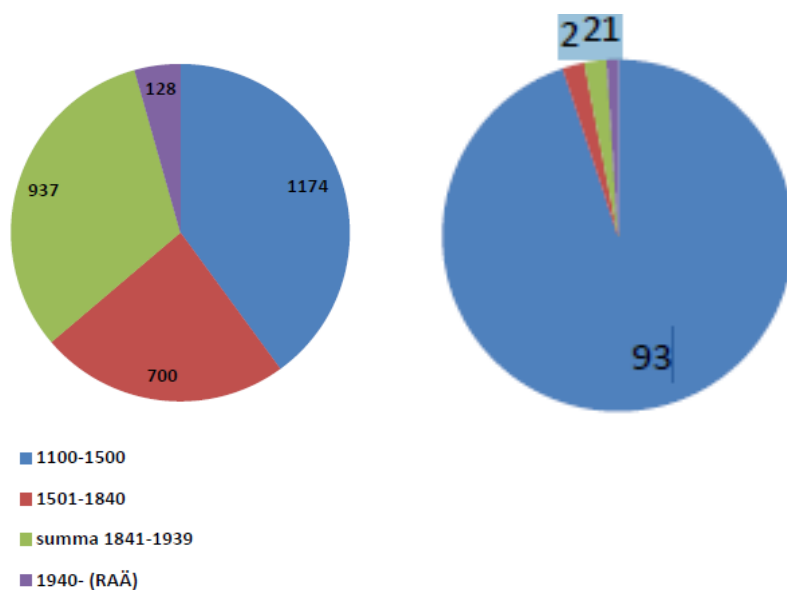
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnismård kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobygandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobygandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobygande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatyer i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare

övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

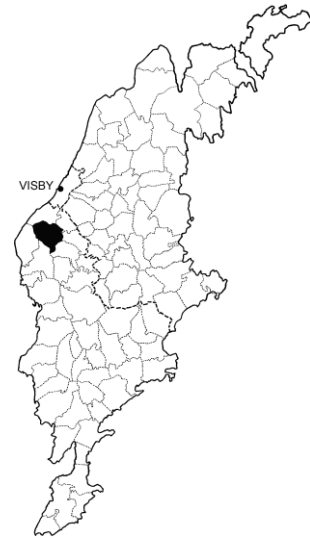
Omgivningar

Stenkumla socken

Stenkumla kyrka ingår i Stenkumla församling. Den är belägen på västra delen av mellersta Gotland, ca 10 km från Visby. År 2019 var antalet invånare 524

Kyrkomiljön

Stenkumla kyrkogård hör till de högst belägna på Gotland med sin placering på en bergsplatå. I väster ligger den före detta skolan (idag bostad och ateljé) med skolgård och park. I öster är prästgården belägen.

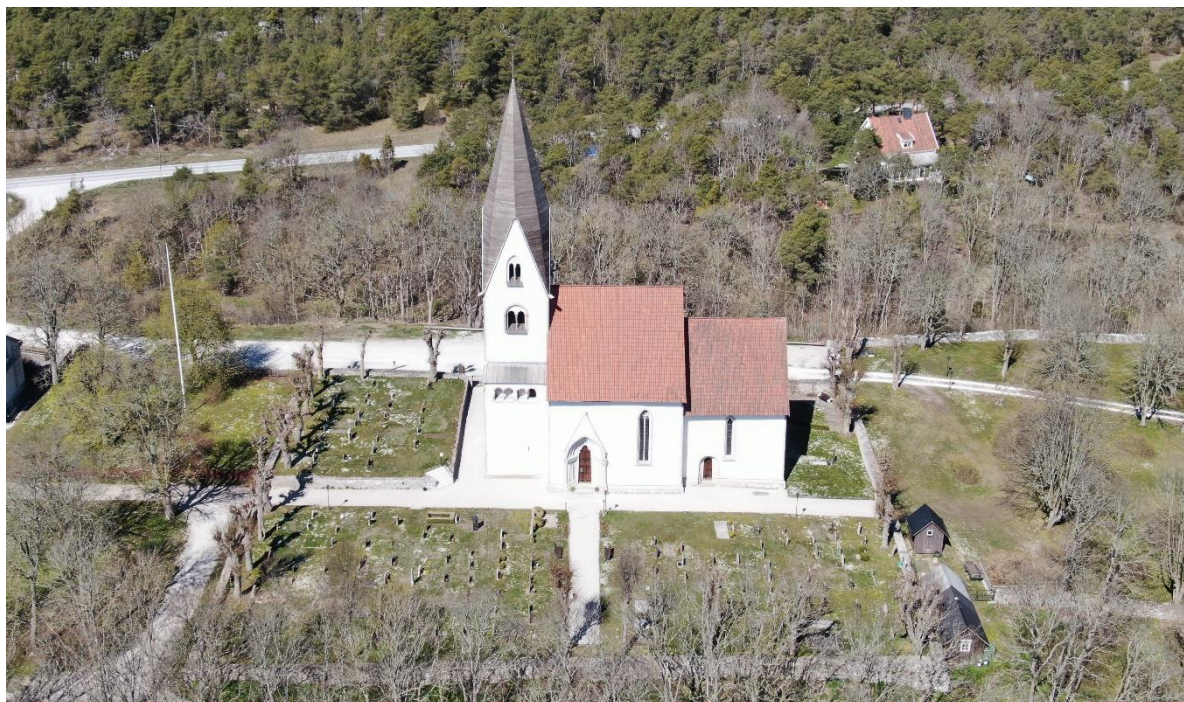

Stenkumla kyrkomiljö fotograferad 2019. Pär Malmros, Visby stift.

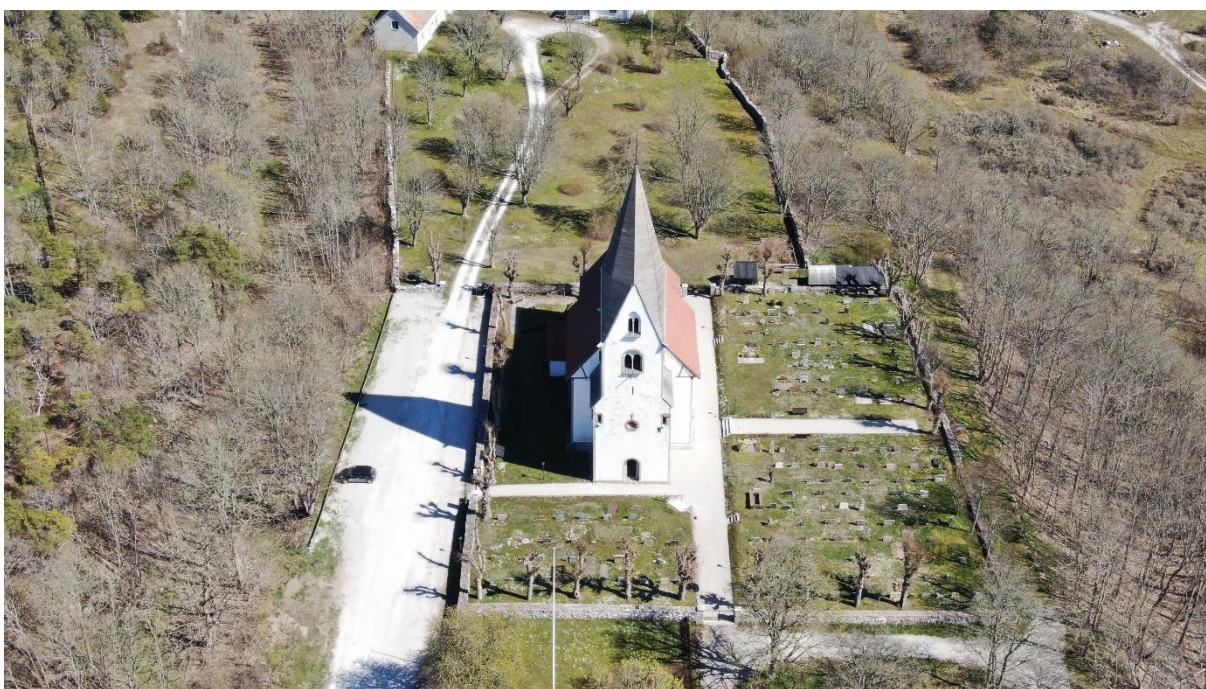
Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

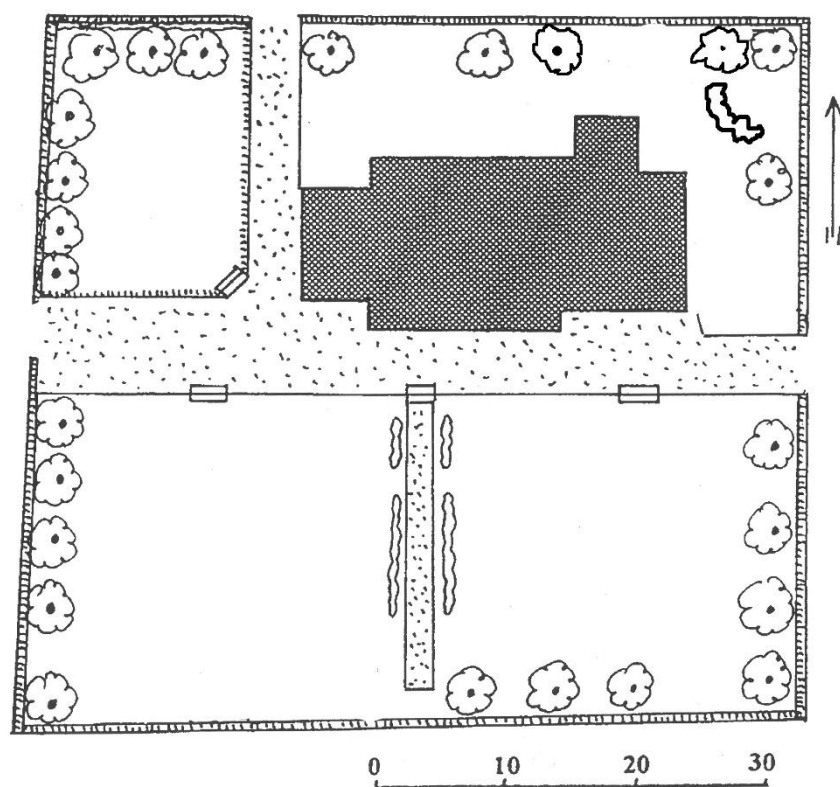
Stenkumla kyrkogård är näst intill kvadratisk med kyrkan belägen i den nordöstra delen. Kyrkogården är omgiven av en kallmurad mur av kalksten. I nordväst löper en häck. En minneslund är anlagd i kyrkogårdens nordöstra hörn.

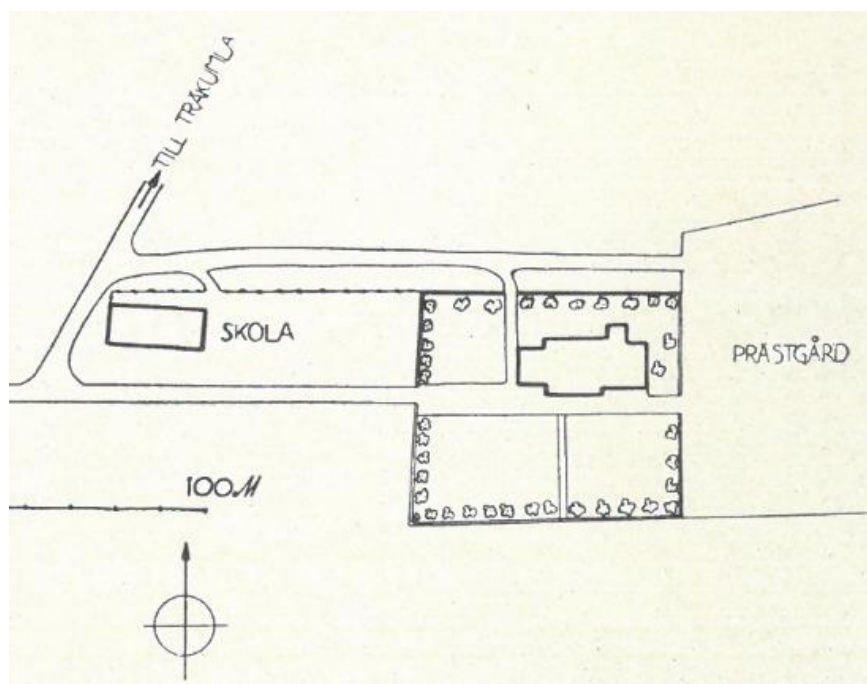
Stenkumla kyrka och kyrkogård fotograferad från söder. Foto Pär Malmros, Visby stift 2019.

Stenkumla kyrka och kyrkogård fotograferad från väster. Foto Pär Malmros, Visby stift 2019.

Situationsplan Stenkumla kyrkogård, reviderad 2020. På kyrkogården växer äldre träd som hästkastanj, skogslönn, lind och en oxel.

Stenkumla kyrka. Situationsplan 1928. Ur Sveriges kyrkor 1942.

Historik

Skattläggningskartan från 1725 visar att Stenkumla kyrka omges av en skogsbevuxen, bergig, kuperad miljö med små spridda åkerområden. På laga skiftes karta från 1861 syns kyrkan med prästgård och skolhus. På kyrkogården finns ett sockenmagasin vid denna tid.

År 1736 och 1775 omtalas att kyrkogårdsmuren är i dåligt skick. I räkenskaper från 1798 och 1828 omtalas "kyrkoluckan", dvs stiglucka fanns vid denna tid. År 1859 beslöts att trädplantering skulle ske.

Skattläggningskarta från 1725 över Stenkumla socken.

Laga skiftes karta från 1861 över Stenkumla socken.

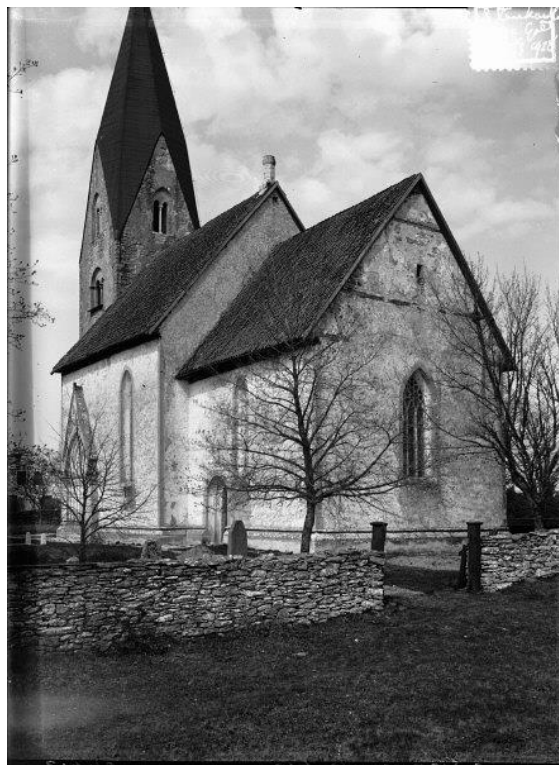
Till vänster: Ingången från väster till kyrkogården. Till höger syns ett äldre sockenmagasin i det nordvästra hörnet.
Foto Eric Erici 1914. RAÄ, Kulturmiljöbild.

På kyrkogården är gräset slaget och krattas ihop. Foto Olof Sörling 1891. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Närmast sockenmagasinet vilket syns på laga skiftes karta från 1861. Foto Johnny Roosval. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Ingången från öster till kyrkogården. Foto Alfred Edle 1941. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Gravar söder om kyrkan. Foto Bertil Berthelson 1945. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Stenkumla kyrkogård är näst intill kvadratisk. Kyrkan är belägen i den nordöstra delen. Jord är påfylld i nordväst och söder på grund av för tunt jordlager och stentrappor leder upp till de högre nivåerna.

Kyrkogården är omgiven av en kallmurad mur av kalksten. Muren har olika höjd på grund av jordpåfyllnaden. I väster och söder är muren låg och kan betraktas som en terrassmur.

I väster, norr och öster finns ingångar med grindar i svartmålat smidesjärn. Grindarna flankeras av stolpar i murad kalksten. Från ingångarna leder grusbelagda gångar fram till kyrkan. Det finns även en blindgång från kyrkan mot den södra muren. Kyrkogården har fyra belysningsstolpar på södra respektive norra kyrkogården.

Kyrkogården omges av en trädkrans med lind, skogslönn, hästkastanj och oxel. Kyrkogården saknar solitära träd. I den sydvästra delen finns ett gullregn.

Gravarna är belägna söder, sydväst och nordväst om kyrkobyggnaden. En minneslund finns sedan 2009 i kyrkogårdens nordöstra hörn. Vid den norra muren ligger Tektor begravnen. Han blev dömd för ett mord och var den siste personen som avrättades på Gotland. Han halshöggs den 18 maj 1876 på Stenkumla avrättningsplats.

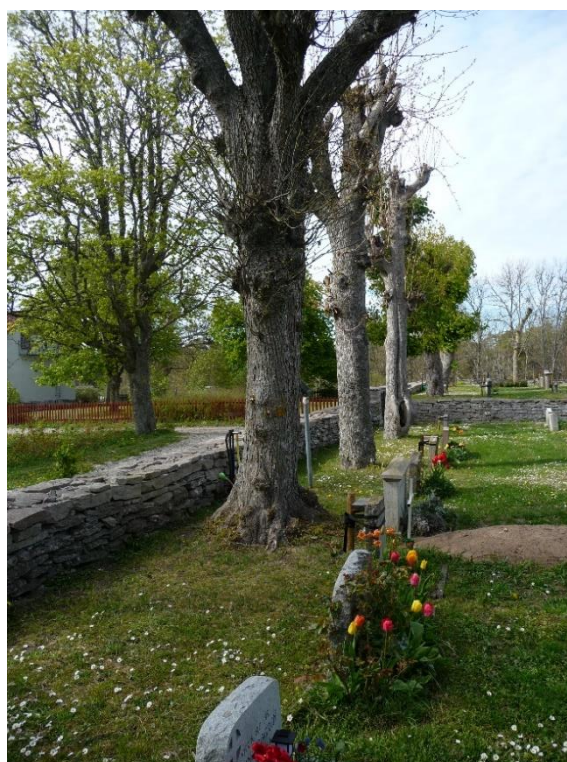
Stenkumla kyrkogård och kyrka fotograferad från ovan 2019. Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården omges av stenmurar och en trädkrans. Fotograferad från nordväst. Foto ES 2020.

Den norra mursträckningen. Foto Es 2020.

Den nordvästra mursträckningen. Foto ES 2020.

Den västra muren med hästkastanj vid ingången och skogslönn. Foto ES 2020.

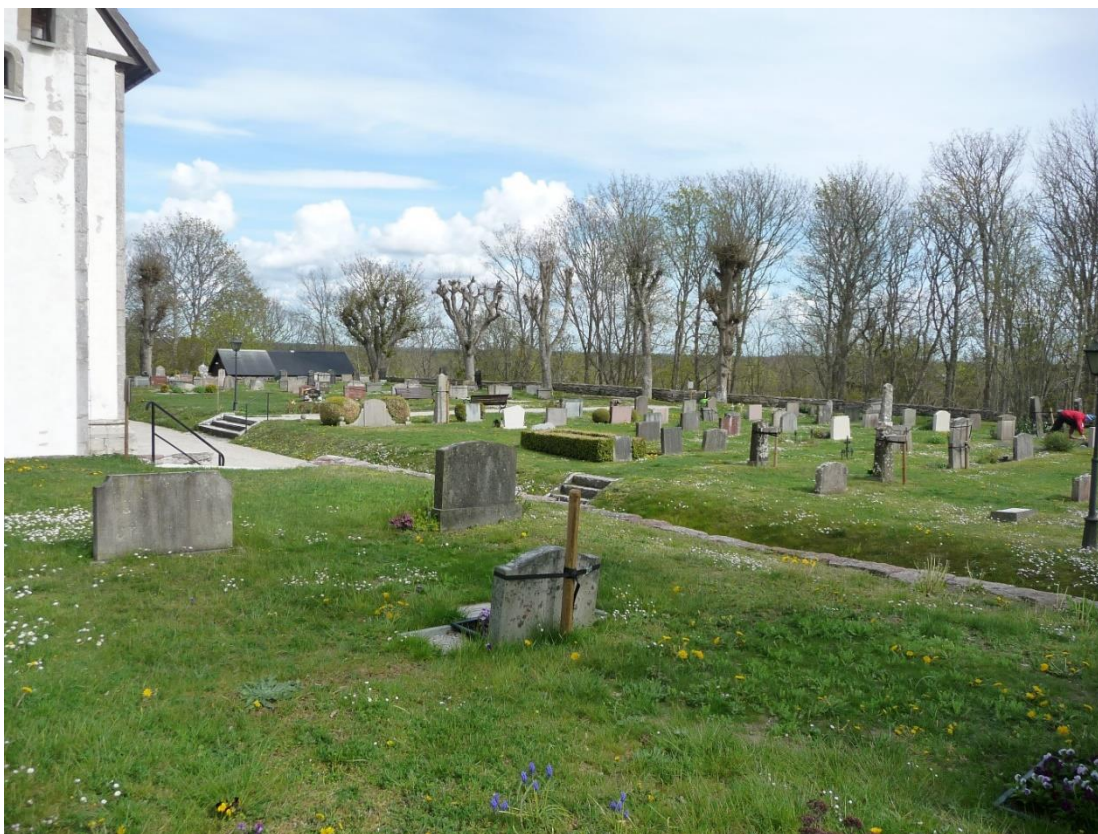
Den norra huvudingången med järngrind och stolpar i murad kalksten. Foto ES 2020.

Den västra ingången. Foto ES 2020.

Den östra ingången. Gångarna är grusbelagda. Foto ES 2020.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från nordväst. Foto ES 2020.

Den södra delen av kyrkogården är upphöjd genom pålagd jord. Foto ES 2020.

Trappa och gång i den södra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från sydost. Foto ES 2020.

Den nordvästra delen av kyrkogården med en nyanlagd trappa. Foto ES 2020.

Den nordvästra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den östra delen av kyrkogården
fotograferad från söder. Foto ES
2020.

I det nordöstra hörnet finns en minneslund anlagd 2009. Foto ES 2020.

Den norra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Liggande gravstenshäll från 1858 över C P Myrsten. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning, samt personhistoria. Foto ES 2020.

Stor grusgrav med stenram från 1940-50. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2020.

Gravvård i kalksten med 'horn' från 1828. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2020.

Tektors grav. Foto ES 2020.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Stenkumla kyrka består av ett enhetligt uppfört gotiskt långhus och kor från omkring 1300 invid ett äldre, romanskt torn från 1200-talets förra hälft, som senare byggts på med en våning. En medeltida sakristia finns på korets norra sida. Tornet byggdes intill en äldre kyrka från 1100-talet. Kor och långhus hade ursprungligen en högre takresning än den nuvarande. Invändigt präglas rummet av den höga resningen kring mittkolonnen, den öppna planlösningen mellan kor och långhus, den dova färgskalan samt den tvådelade tornbågen med kolonn i mitten. Rummets ljussättning ligger nära den ursprungliga eftersom alla fönsteröppningar är medeltida. Mindre delar av glasmålningarna finns kvar och kan ge en bild av hur kyrkan varit ljussatt. Till de mer konst- och kulturhistoriskt värdefulla inventarierna hör det tidigmedeltida krucifixet.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2020.

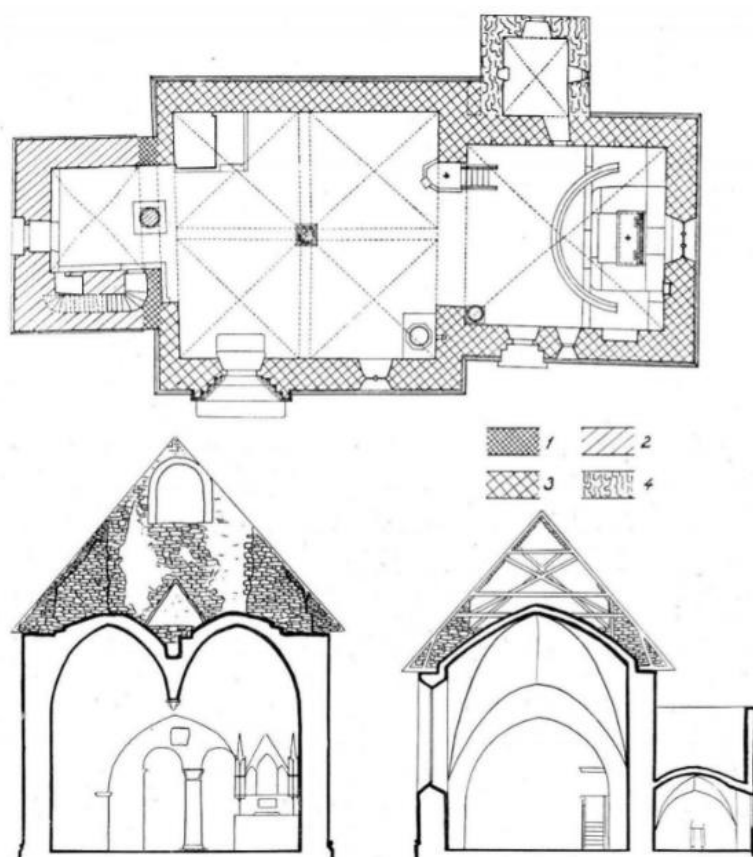
Exteriör från sydväst ur
luftperspektiv. Foto Pär Malmros
2020, Visby stift.

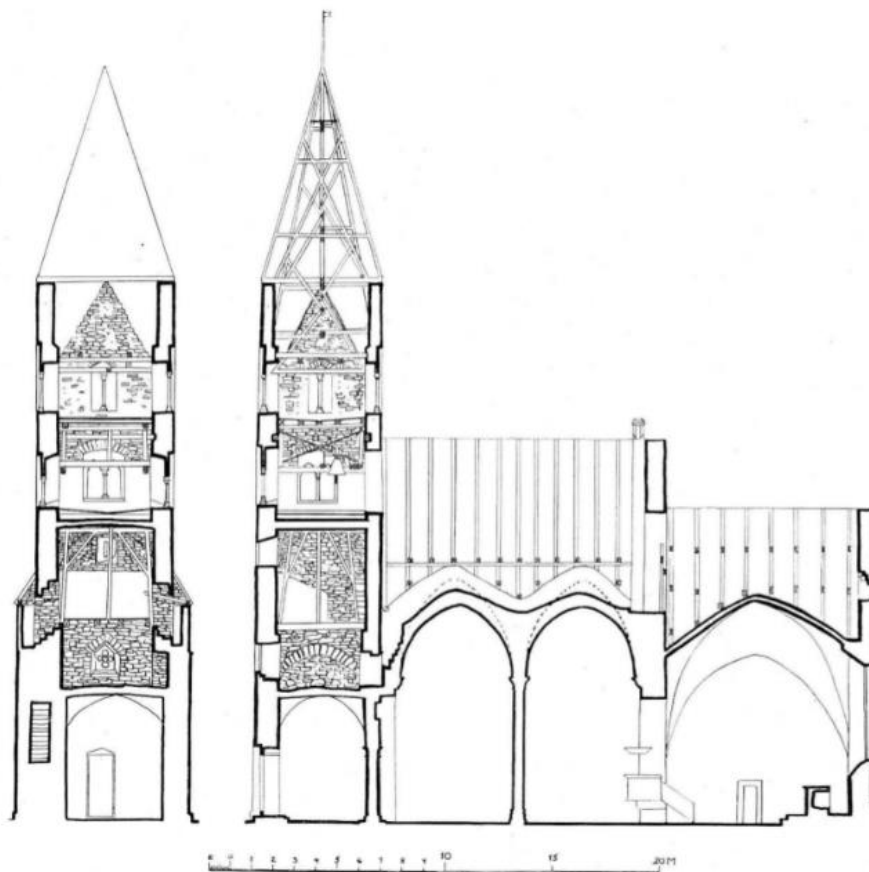
Exteriör från nordöst.
Foto JL 2020.

Exteriör från nordväst ur luftperspektiv. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Plan. Plan. Uppmätning H. Du Rietz, omkring 1930. Efter Sveriges Kyrkor, Gotland band III, volym 54 (1942). Inredningen flyttades om 1952.

Tvärsektion genom långhuset mot väster, genom koret och sakristian mot väster, genom tornet mot väster samt längdsektion mot norr. Uppmätning Bo Lindwall 1939. Efter Sveriges Kyrkor, Gotland band III, volym

Byggnadshistorik

Namnet Stenkumla har kopplats till att socknen haft en tidig stenkyrka till skillnad från grannsocknen Träkumla, men sannolikt kan bakgrunden till namnet förklaras även på sätt som inte inbegriper kyrkobyggnaderna. Den äldsta kända kyrkan i Stenkumla var en murad kyrka, sannolikt från 1100-talet. Triumfkrucifixet från sent 1100-tal har hört till denna kyrka. Det som i övrigt är bevarat från kyrkan är avtrycket av dess takfall, vilket lämnats på tornets östgavel och som är synligt inifrån långhusvinden. Sannolikt hade långhusets västra gavel rivits till grunden för att möjliggöra den nya eleganta tornbågen, och långhusets takstol lämnats öppen åt väster tills tornmuren var uppmurad för att tillsluta vinden. Tornets sockel slutar på norra och södra sidorna en knapp meter från den nuvarande långhusgaveln, vilket kan visa hur långt det tidigare långhuset sträckte sig åt väster. Om den äldre stenkyrkans planform är inte mycket känt. Möjligen kan portaler finnas kvar. Korportalens romanska form skiljer sig från koret i övrigt och portalen skulle kunna ha suttit i det äldre långhuset, kanske tillkommen vid en ombyggnad. Möjligen skulle oregelbundenheter i västportalen kunna tala för att den är ditflyttad, kanske från den äldre kyrkans västgavel. Det lilla östra fönstret i sakristian kommer troligen från den äldre kyrkan.

Tornet, upp till och med de nedre ljudgluggarna, byggdes under 1200-talets förra hälft. De har eleganta proportioner som talar för att det fanns höga ambitioner i valet av byggmästare. Även den rikliga förekomsten av tegel, ett under medeltiden kostsamt material på Gotland, talar för en viss exklusivitet i tornbygget. Utmärkande för detta är också tornets rundfönster, den fina murningen av tornets övervåningar och inte minst ringkammarens arkadöppning med mittkolonn. Paradoxalt kom den senare att hamna asymmetriskt sett från kyrkorummet, om än symmetriskt från tornet, utan hänsyn till att murtrappan gjorde södra tornmuren bredare än den norra. En märklig detalj är den nisch som sparats i muren ovanför kolonnen i tornbågen. Den skulle kunna vara en förtagning för en konsol i en förberedelse att välva det äldre långhuset som då skulle bli tväskeppigt med mittkolonner. Det talar för att det saknade murade valv. Tornets utgång till vinden talar för att det hade innertak av trä och inte öppen takstol.

Välvningen av långhuset kom inte till stånd. Istället genomfördes så småningom en total ombyggnad av kyrkan och tornet höjdes. Troligen höjdes tornet först, någon gång under 1200-talets andra hälft, innan långhusbygget eftersom långhusets ursprungliga takresning utifrån den annars vanliga takresningen skulle ha dolt påbyggnadens hela östra gavel och ljudgluggen. Påbyggnadens ljudgluggar saknar dock den elegans som utmärker tornets nedre delar. En gängse tolkning av byggnadshistorien (SvK och Gotlands kyrkor) talar för att koret uppförts i mitten av 1200-talet och förändrats i samband med långhusets tillkomst vid 1200-talets slut eller omkring år 1300. Tolkningen bygger på den romanska korportalen och att östfönstret till sin form är yngre än korets och långhusets andra fönster. Skillnader saknas dock mellan korets och långhusets socklar och spår saknas på vinden av att något uppehåll skett. Mera troligt är att det nya koret och långhuset byggdes i ett sammanhang och att korportalen flyttades hit från långhuset eller av annat skäl redan var tillverkad. Skillnaden i fönstrens utförande behöver troligen inte förutsätta något längre uppehåll i arbetet eller någon ombyggnad. Planen borde varit att vid tillfälle ersätta tornet med ett nytt, kraftigare och högre, men så blev inte av. På korets norra sida byggdes sakristian.

Utöver enstaka inventarier, rester av kalkmålningar och några dekorativa glasmålningsrutor är det inte mycket som är bevarat av rummets ursprungliga inredning och dekor. Under 1400-talet tillkom en svit kalkmålningar av det slag som många kyrkor dekorerades med. Att de är bevarade,

trots sin begränsade placering i rummet, talar för att muralmålningar även tidigare var begränsade till antalet och främst förekom i koret, sannolikt inte helt olikt hur fördelningen är i dag.

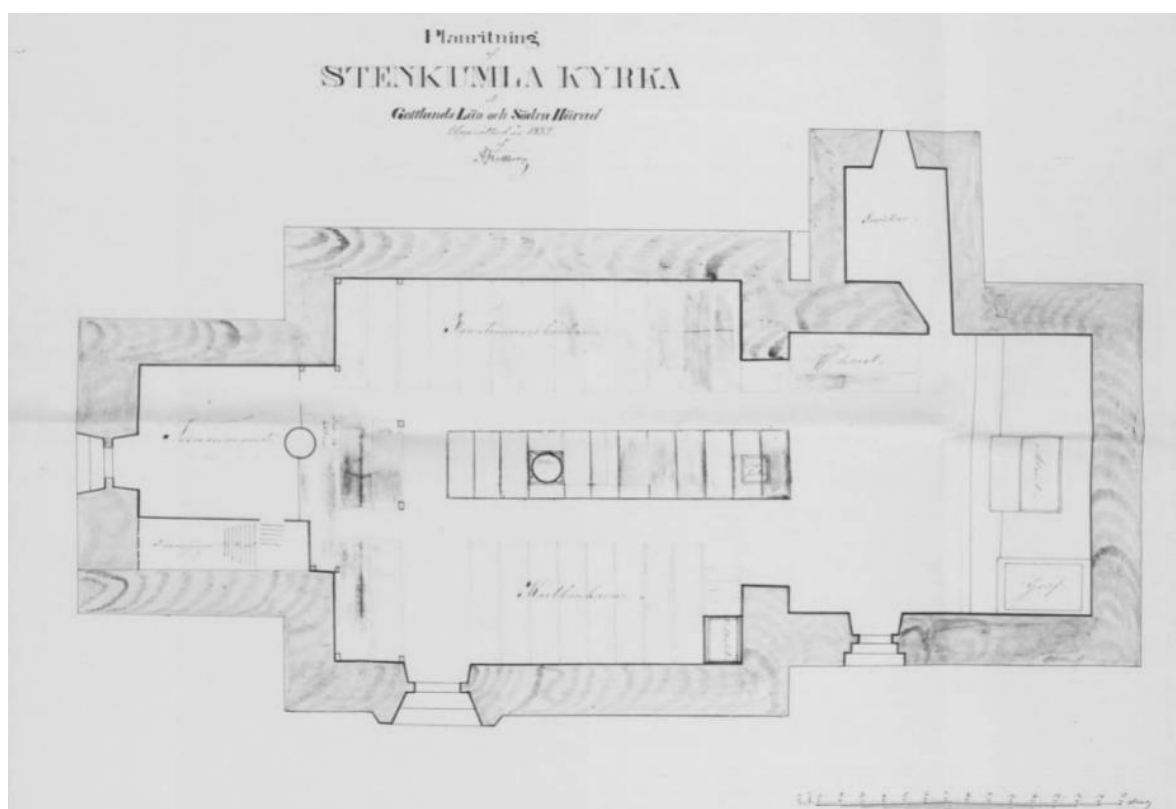
Efter medeltiden skedde en genomgripande förnyelse under 1600-talets mitt och senare del varifrån predikstolen och altaruppsatsen finns kvar. Vid något tillfälle har yttertaken sänkts. De har inte den branta vinkel som de medeltida kyrktaken brukar ha. Vanligen sänktes yttertak på gotländska kyrkor vid 1800-talets mitt, men möjligen kan det skett i Stenkumla redan omkring 1730. Under 1700-talets senare del skedde en omfattande förändring av långhusets inredning med nya bänkar och en orgelläktare, allt målat med rokokomönster i starka färger. Då eller tidigare placerades en trävägg i tornbågen och ringkammaren inreddes till magasin.

En minst lika omfattande förändring av kyrkans inredning företogs under 1800-talets senare del, sannolikt på 1860- eller 70-talet, efter att kyrkan blev gemensam för Stenkumla och Träkumla församlingar. Den tidigare slutna bänkinredningen ersattes helt av öppna bänkar och även korbänken avlägsnades. Predikstolen flyttades från långhusets sydöstra hörn till norra delen av triumfbågsöppningen, varvid sannolikt det södra sidoaltaret revs, på vilket predikstolen stått på enligt en ritning från 1852. Ny altarring tillkom. Några år tidigare anskaffades orgel som ställdes på orgelläktaren. En ny restaurering vidtogs 1910. Då insattes värmekamin, för vilken rökgång högs in i sydöstra långhusmuren och skorsten restes över triumfbågsgaveln. Läktaren revs liksom träväggen i tornbågen, vars arkad åter gjordes synlig från kyrkorummet. Ljudgluggar och portaler kompletterades med bortfallna kolonnetter. Några år senare, efter återinvigningen av Träkumla kyrka minskades antalet platser och mittkvarteret av bänkarna togs bort.

År 1952 var det åter dags för en omfattande restaurering, nu efter förslag av Erik Fant. Ambitionen var att återställa kyrkans äldre skikt och att ta bort 1800-talets tillägg. Vid sidan om att ta fram äldre målning och färgsättning kom restaureringen också att innebära betydande omflyttningar och nytillskott av inredning. Den öppna bänkinredningen och altarringen ersattes av nya med slutna skärmar och dörrar, erinrande om inredning från 1700-talet. Predikstolen flyttades tillbaka till sydöstra hörnet varvid den murade rektangulära underbyggnad predikstolen stått på i triumfbågen revs. En ny orgel med postmodernistiskt präglad fasad tillkom 1989. Ytterfasaderna putsade om och teglet byttes på taken. I övrig har kyrkans tillstånd inte förändrat sig nämnvärt sedan restaureringen i början av 1950.

Exteriör från söder. Teckning från söder av Johannes Pihl i maj 1726 för Wallins *Analecta Gothlandensia*. Efter Svensson 2008. Till höger sigill för Stenkumla pastorat utfört 1828 av G. A. Unnerus efter egen tecknad förlaga. ATA, Sveriges Kyrkors arkiv, okat. Taket förefaller 1828 ha haft samma nockhöjd som idag medan teckningen 1730 är svårare att tolka.

Planritning över kyrkan av lantmätare Anders Kollberg 1852. Visby landsarkiv, Stenkumla kyrkoarkiv O I:1 (digitaliserat material). Ritningen ingår i en utredning av hur platsantalet kunde ökas med ett bänkkvarter i kyrkans mitt och en läktare i norr, sannolikt som ett led till att Träkumla kyrka togs ur bruk några år senare. Av planen framgår att dopfunten stod mitt i triumfbågen, att predikstolen fanns på nuvarande plats i sydöst på ett sidoaltare, att en skärmvägg stängde av tornbågen och att en utmärkande grav fanns söder om altaret. Om den svagt skönjbara rektangeln under triumfbågens norra del avser en bänk eller ett sidoaltare framgår inte. En murad, rektangulär underbyggnad på samma plats till predikstolen revs 1952.

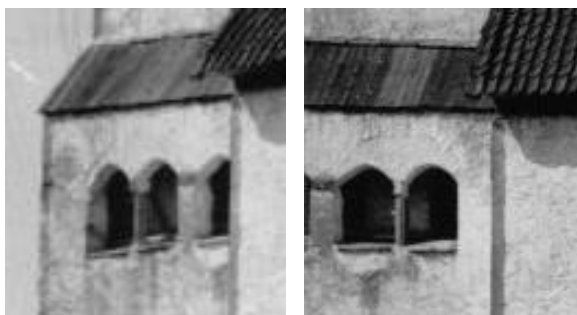
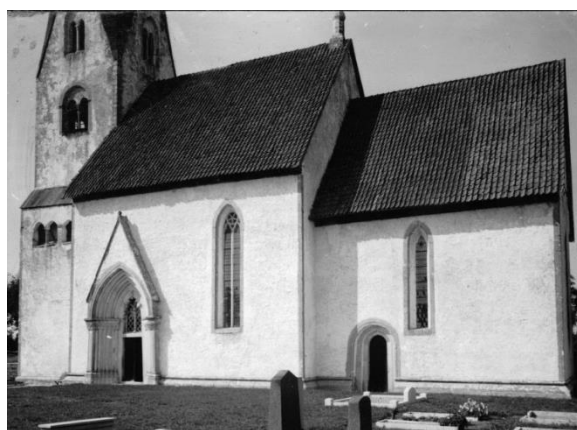
Exteriör från sydväst. Till höger långhusportalen med det 1952 borttagna glaspartiet. Foto Olof Sörling 1891. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Exteriör från söder. Foto Olof Sörling 1891. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Exteriör från sydväst. Foto Anders Roland 1910. RAÄ, Kulturmiljöbild. Till höger exteriör från nordväst. Foto Einar Erici 1914. RAÄ, Kulturmiljöbild. 1910 fick övre ljudluggarna åter kolonnetter och skorstenen tillkom.

Exteriör från sydöst och söder. Foto Alfred Edle 1934-41 respektive 1941. RAÄ, Kulturmiljöbild. Detaljbilderna visar hur södra sidogalleriet då ännu hade skönjbara omfattningsbågar och kortare taksprång. Förstoringar ur foton av Alfred Edle 1941. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkan är uppförd av putsad kalksten, som är blottlagd med finhuggna ytor i omfattningar, socklar och hörnkedjor. I tornet förekommer tegel, ett ovanligt och exklusivt material på Gotland. Tornets romanska arkitektur är elegant formad och avtrappad uppåt med hjälp av dekorativa sidogallerier. Den övriga kyrkan har höga gotiska fönster och långhusets stora sydportal med dess höga krönande vimplerg och dess många språng drar till sig uppmärksamheten. Det uppstår en kontrast mellan sydfasaden och den helt slutna nordfasaden. Tornpåbyggnadens ljudgluggar ter sig grova gentemot de romanska nedanför, men vissa delar, som södra sidogalleriet, har förändrats vid något tillfälle, då ambitionen ändå varit att återställa den tidigare formen, inte förändra. Kor- och långhustaken täcks av tegel, tornspiran av brädpanel.

Exteriör av kor och långhus från sydöst. Foto JL 2020.

Långhusets och korets södra fasader sedda från sydöst. Foto JL 2020.

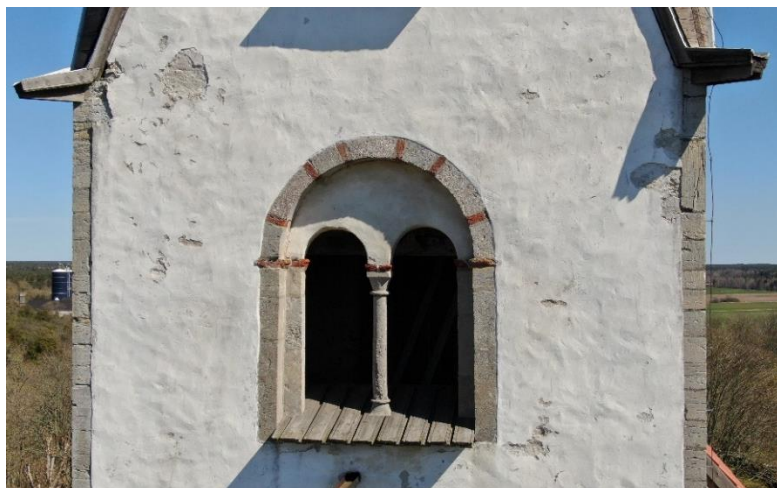
Exteriör från söder. Foto JL 2020.

Korets sydfasad samt korportalen, tidigare långhusportal i den äldre kyrkan. Foto JL 2020.

Tornets äldre del från nordväst. Foto JL 2020.

Tornets nedre västra ljudglugg. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift. Till höger rosettfönstret i västfasaden. Foto ES 2020.

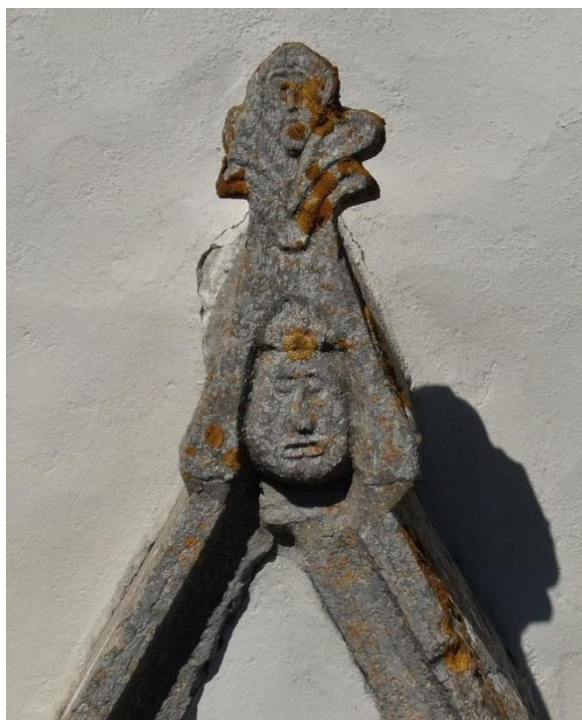
Tornets norra sidogalleri. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Tornets södra sidogalleri. Utformningen ej den ursprungliga. Foto JL 2020. Till höger tornets övre ljudgluggar. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Långhusportalen. Foto JL 2020.

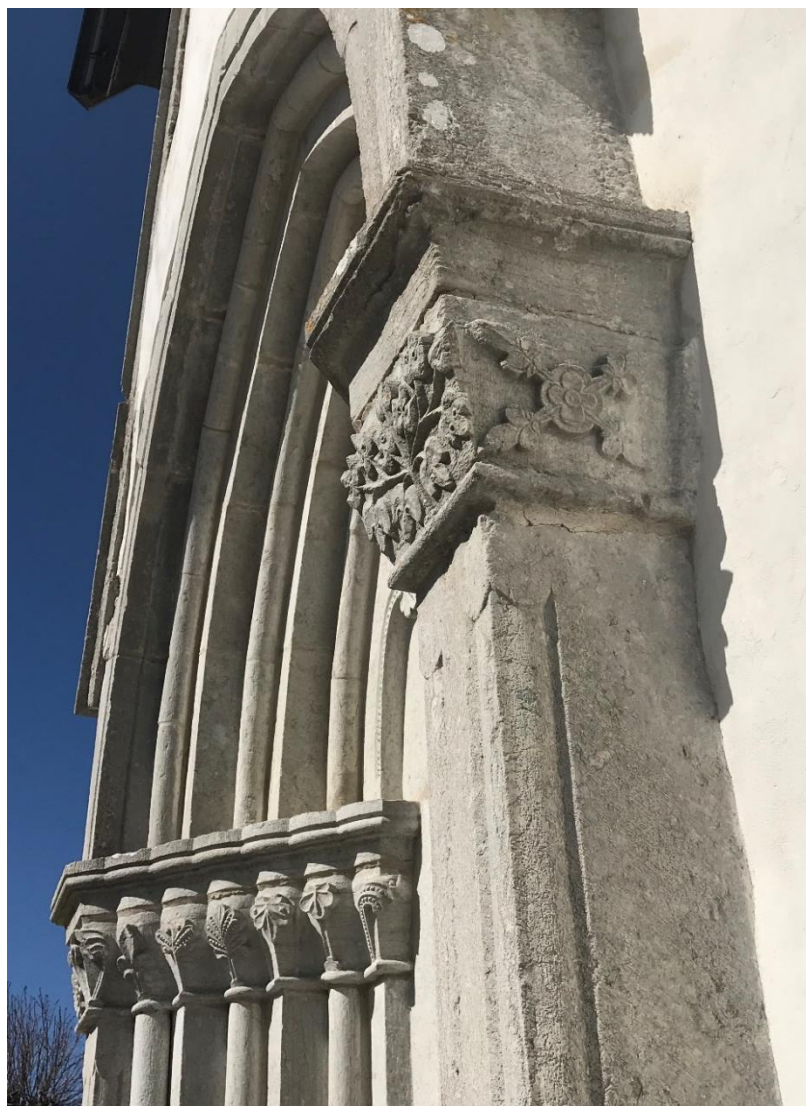
Långhusportalens krönfigur. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift. Till höger utsidan av västra kapitälbandet. Foto JL 2018.

Långhusportalens östra kapitälband. Foto JL 2018.

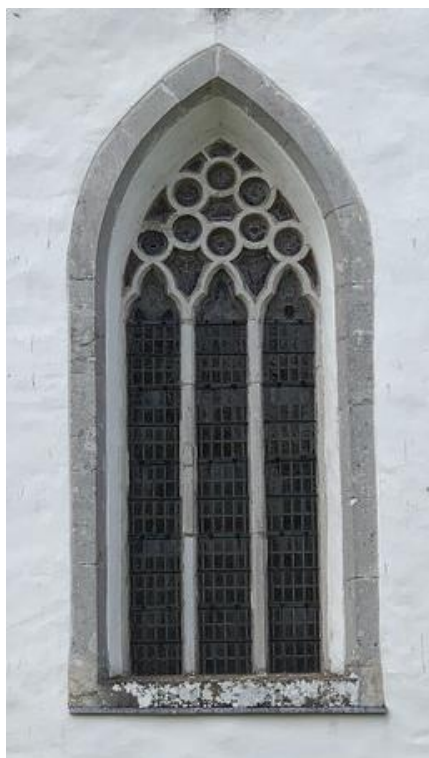
Detalj av
långhusportalens östra
kapitälband. Foto JL
2018.

Långhusportalens västra
kapitälband samt utsidan
av det östra kapitälbandet.
Foto JL 2018.

Korets östgavel från öster. Foto JL 2020.

Korets östra fönster. Till höger långhusets östra gavelröste. Foto JL 2020.

Sakristian från nordöst och nordväst samt fönstret åt öster, sannolikt överflyttat från den äldre kyrkan. Foto JL 2020.

Sockeln i långhusets nordvästra hörn. Till höger tornets sockel som ansluter på visst avstånd både på södra och norra sidan. Till vänster sannolikt återanvänd detalj från äldre kyrkan, sannolikt sockeln eller en omfattning. Foto JL 2020.

Interiör

Kyrkans inre präglas helt av långhus och kor, medan tornet endast utgör en sidoställd och mörk kammare. Dock avskiljs den från genom en tvådelad tornbåge, ovanligt rikt utformad med kraftig kolonn. Samtidigt väcker dess påtagligt asymmetriska placering frågor. Murarna täcks av puts, som delvis är dekorerade med kalkmålningar. Bågar, kolonnerna, valvkonsolerna och fönsteromfattningar har huggen kalksten. Golven är av trä. Även om triumfbågen har till uppgift att dela upp rummet i två delar lyckas den genom sin stora bredd att förena rummets delar. Till öppenheten bidrar den stora bredd som mittgången mellan bänkkvarteren har. Inredningen i rummet präglas av 1600- och 1700-talet med inslag av medeltida föremål i form av triumfkrucifixet, men det var bara altaruppsatsen som fick behålla sin placering vid den genomgripande restaureringen 1952, då helt nya bänkar tillkom och flera av inredningsföremålen, som predikstolen, flyttades till annan plats.

Sakristian täcks av ett murat kryssvalv. Den har ett litet fönster åt öster, kanske överflyttat från gamla kyrkan, och ett nyare och större fönster åt norr. Mitt på västra väggen sitter en öppen spis. Denna tidiga typ av uppvärmningsanordning för kyrkorna är numera sällan bevarad.

Uppgången till torn och kyrkvind sker genom en trappa inne i tornets södra mur. Den första övervåningen utgörs av en kammare präglad av ett stort rosettfönster i väster, vars fint huggna rosverk är hugget ur ett stycke. Rummet har ett murverk med skarpa hörn i alla öppningar. En utgång till vinden är anpassad efter den äldre kyrkans takhöjd och är möter därför en brant stigande uppgång till den nuvarande nivån för valvens ovansida. Nästa våning har nåtts med trappor via det södra galleriet, men nu genom en trätrappa, kanske som en följd av att galleriet vid något tillfälle tycks ha skadats svårt och återställts i förenklat skick. Ett märkligt träskonat hål, ett rör, har lett in till långhusvinden, nu igensatt. Den andra övervåningen täcks av ett murat romerskt kryssvalv. Spår på väggarna och i träkonstruktionen finns kvar av att ett mindre rum i våningens västra del med innertak och skiftesverksvägg. Det blockerar den ursprungliga trappans väg via södra galleriet och är alltså inte ursprungligt. Norra galleriet nås enbart från denna våning. Dess parställda kolonnetter har kapital av tegel. En trappa av utskjutande stenar till ett ursprungligt hål i valvet leder till klockvåningen. Klockvåningen ligger innanför de nedre ljudgluggarna. Den östra av dem ligger under långhustaket och utgör utgång till långhusvinden. Ett bjälklag skiljer de nedre och övre ljudgluggarna. Den övre våningen, som sedan 1978 också har en klocka, är öppen upp till tornhuven.

Från långhusvinden kan tornets östra mur betraktas. Ett tydligt avtryck finns från den äldre kyrkans takfall. Höjden på det långhus som tornet anpassades för framgår härigenom. I övrigt visar tornets östfasad ännu rikligt med 1200-talsputs som skyddats under det nuvarande långhusets yttertak sedan omkring 1300. Öppningen mellan långhusets och korets vindar är vid med spetsbågig form. Vid yttertakens sänkning har korets vinkel lagts så tätt in på öppningen som varit möjligt. Avtryck på bågens undersida visar att några av brädorna utgjorde den äldre kyrkans takpanel, väderbitna och med de för faltaken vanliga rännorna. De nuvarande yttertaken visar en underklädsel av spån. Korets östgavel visar upp en del fördjupningar, bland annat en högt placerad nisch på östra gavelmurens södra insida.

Kyrkorummet uppvisar olika slag av arkitekturbunden dekor. Långhusets kolonnbas och -kapital samt gördelbågarnas konsoler på murarna dekorerar av huggna stiliserade växtmönster. På murarna förekommer kalkmålningar. I koret förekommer måleri av olika slag, medan en sammanhängande svit utfördes på korets norra mur samt långhusets norra och västra murar av

”Passionsmästaren” vid 1400-talets mitt. Dekormåleri finns från bland annat 1600-talet kring epitafiet på koret norra mur, över predikstolen och på kolonnen i tornbågen. Glasmålningar från 1300-talet har bevarats i masverken i fönstrens övre del. På tornkammarens murar finns ristningar, både figurativa ristningar, skeppsristningar och ristade förlagor för arkitekturdetaljer. Det sista kan tala för att denna del av kyrkan använts som stenhuggarverkstad när kor och långhus byggdes. I valven i långhusets östra del och i korets norra valvkappa finns hål, tolkade som så kallade ljudkrukor för akustikens skull.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

Interiör mot nordöst. Foto JL 2020.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

Interiör mot väster. Foto JL 2020.

Interiör av koret mot öster och söder. Foto JL 2020.

Interiör av koret mot nordöst och väster. Foto JL 2020.

Korets valv sett underifrån mot sydväst. Till höger långhusportalens innersmyg och omgivande murverk. Foto JL 2020.

Långhusets kolonn och kolonnkapitel från sydväst respektive sydöst. Foto JL 2020.

Långhusets valv sedda underifrån mot nordöst. Foto JL 2020.

Långhusets valv sedda underifrån mot öster. Foto JL 2020.

Valvkonsoler på långhusets södra, västra, norra och östra mur. Foto ES 2020.

Arkadbågar till ringkammaren. Nischen ovanför kolonnen sannolikt urtag för planerad valvkonsol i det äldre långhuset. Foto JL 2020.

Arkadbågar till ringkammaren. Det nya långhusets båge skär över. Foto JL 2020.

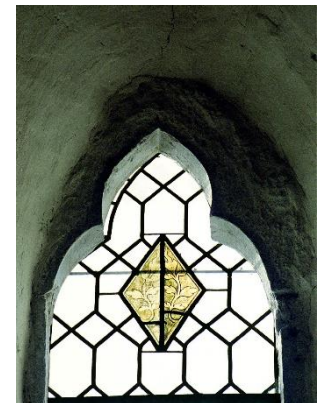
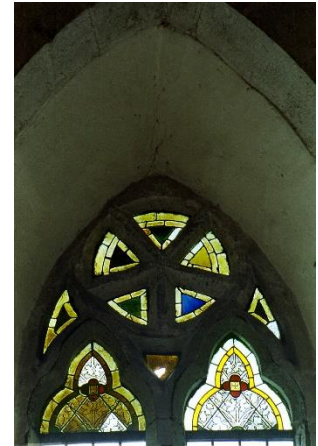
Tornbågens arkad sedd inifrån ringkammaren mot nordöst, sydöst och uppåt åt öster. Nere till höger ringkammarens valv sett underifrån mot nordväst. Foto JL 2020.

Ringkammaren i tornets bottenvåning mot väster. Skåpinredningen från 1992–92 ritad av Birger Andersson. Den ljusa skivan på muren i fonden döljer västportalens

Målningar och inskrifter på kolonnen i tornbågen. Den målade dekoren utförd medan ringkammaren var inredd till magasin och tornbågen tillsluten av en trävägg. Foto JL 2020.

Bevarade glasmålningrester i korets östfönster samt långhusets och korets södra fönster, 1300-talet. Foto JL 2020 respektive Danne Pe Pettersson 1996–97, Visby stift.

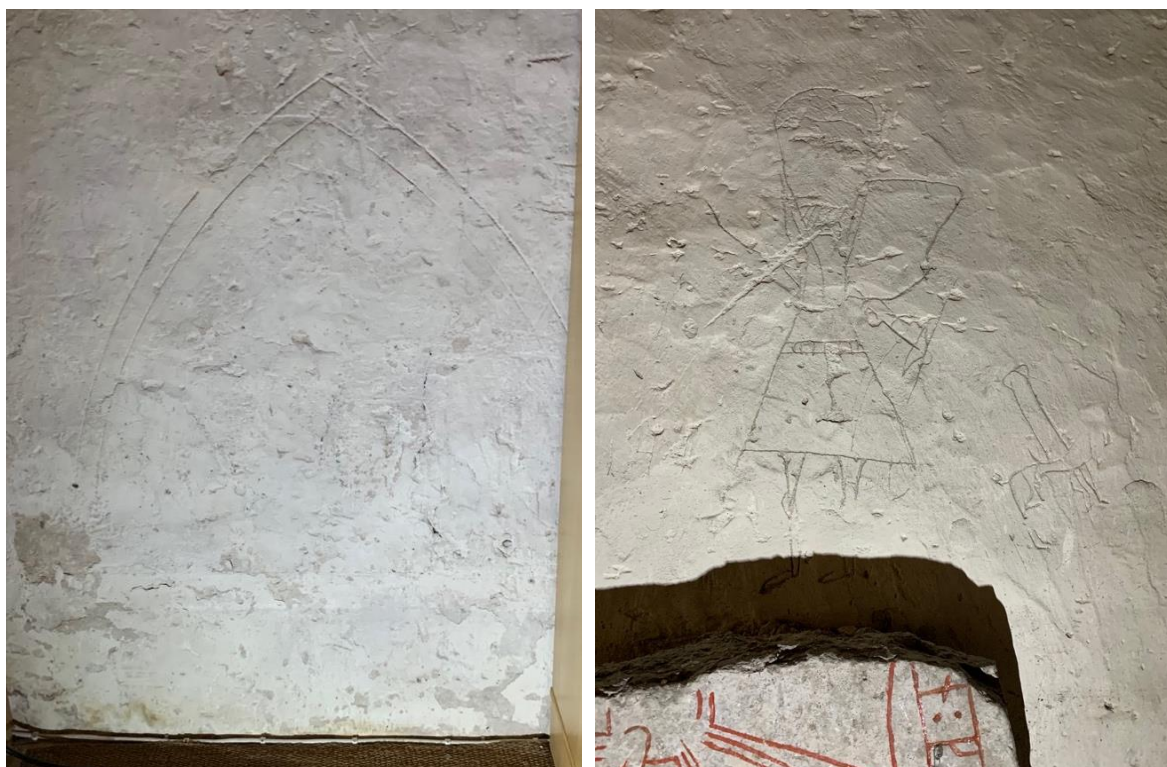
Kalkmålning på södra delen av långhusets västra mur av "Passionsmästaren" vid 1400-talets mitt. Foto JL 2020.

Kalkmålning på norra delen av långhusets västra mur av "Passionsmästaren" vid 1400-talets mitt. Foto JL 2020.

Ristning på tornkammarens norra mur, bland annat fullskaleritning till fönsteromfattning, tydande på att stenhuggeri skedde i tornkammaren, och skepp. Foto JL 2020.

Ristning på tornkammarens norra mur med fullskaleritning till fönsteromfattning. Avser ritningen korets fönster visar det att långhus och kor uppfördes i ett sammanhang. Till höger figurativ ristning på korets södra mur. Foto JL 2020.

Ingång till sakristian med medeltida beslag på dörren och målad omfattning, sannolikt från 1600-talet. Dörren återinsattes 1952 efter att ha använts i trägolvet mellan tornets övervåningar. Foto JL 2020.

Interiör av sakristian mot söder. Foto JL 2020.

Interiör av sakristian mot norr. Till höger den öppna spisen mitt på västra muren och fönstret mitt på östra muren. Foto JL 2019 (spisen) och 2020.

Trappan i tornets södra mur sedd uppåt mot väster och nedåt mot öster. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning sedd mot söder. Till höger murtrappans mynning. Till vänster utgång till södra galleriet och tidigare, innan trätrappans tillkomst, vidare upp i tornet. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning sedd mot sydväst. Till vänster murtrappans mynning med ljuslugg till trapploppet, till höger rosettfönstret i tornets västra mur. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning sedd mot norr och mot öster. Till vänster om stegen skymtar hål med träskoning. Foto JL 2020.

Hål med träskoning i östra muren till tornets första övervåning. Foto JL 2020.

Passage till kyrkvinden från tornets första övervåning. Ledde tidigare till den äldre kyrkans vind men försågs med brant trappa till förbi nuvarande långhusets valv. Till höger trappan sedd underifrån mot öster. Foto JL 2020.

Trappan i föregående bild, sedd från långhusvinden, ovanifrån mot väster. Till höger tornets första övervåning med passagen till vinden och trappan upp till södra galleriet. Foto JL 2020.

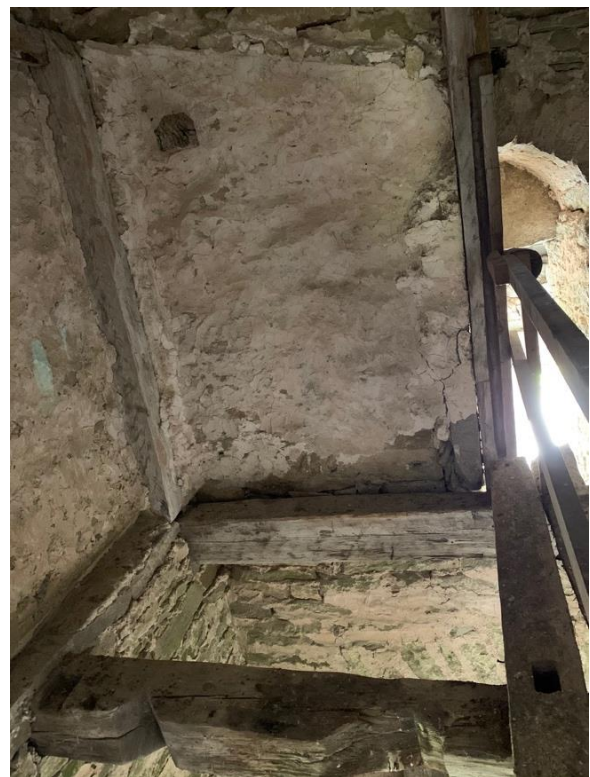
Tornets södra galleri sett mot väster. Golvet sannolikt höjt. Till höger galleriets inre avtäckning av flata hällar under vttertaket av trä, sett mot väster. Foto IL 2020.

Tornets södra galleri sett mot öster. Öppningarnas bågar ommurade vid okänd tid. Till höger trappan upp till tornets andra övervåning, nu ej i bruk. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning. Valvet sett uppåt mot sydöst, blick från våningen nedanför, upp genom öppning i bjälklaget. Till höger andra övervåningen mot söder med öppning från södra galleriet. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning mot sydväst och nordväst. Väggarna visar spår av inbyggnad med putsade innerväggar, invändigt tak samt vägg, utförd i skiftesverksteknik. Sannolikt ett magasin. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning mot norr. Öppningen leder till norra galleriet. Stolpen till vänster ingick i magasinets skiftesverksvägg. Muren visar att valvet planerades ligga något lägre och förbereddes med en hörnkonsol, några stenskiift hög. Ett par skälbräder från valvslagningen sitter kvar. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning mot nordöst. Foto JL 2020. Den utskjutande trappan sedd uppifrån mot norr. Foto ES 2020.

Trappan av utskjutande stenar i östra muren av tornets andra övervåning. Till höger sedd uppåt mot söder med ursprunglig passage genom valvet upp till nästa våning. Foto JL 2020.

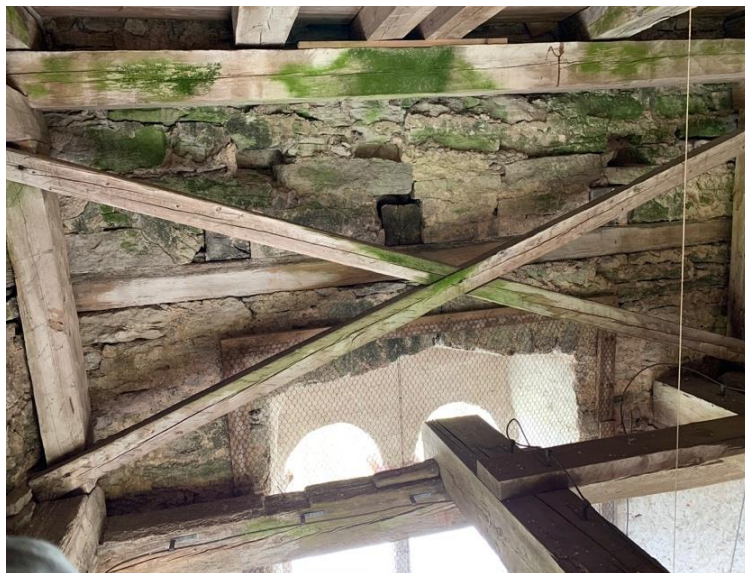
Passagen från tornets andra övervåning till norra galleriet. Till höger galleriet sett mot väster. Golvet sannolikt höjt. Delar av innertaket av flata hällar bevarat under yttertaket av trä. Foto JL 2020.

Norra galleriet mot öster. Till vänster detalj av bågar och kapital i tegel, en ovanlighet på Gotland. Foto JL 2020.

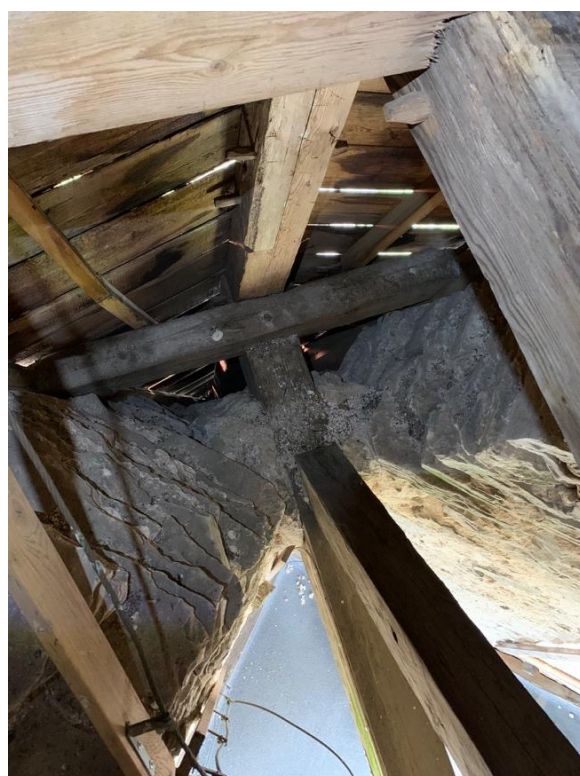
Klockvåningen i tornets tredje ovanvåning, sedd mot sydöst. Till vänster den trävägg med dörr som genom våningens tidigare östra ljudglugg leder in på kyrkvinden. Bilden till höger visar våningens västra ljudglugg med kvarsittande träkonstruktion för valvslagningen. Foto JL 2020.

Klockvåningens norra ljudglugg. Ovanför öppningen anses rester av ett tidigare bjälklag, troligen för att bära klockorna, och ovanför det en sannolik skarv mot tornets yngre påbyggnad. Foto JL 2020.

Tornets tredje ovanvåning mot sydväst och öster. Klockan hängdes här 1978. Foto JL 2020.

Tornets övre södra ljudglugg med kvarsittande stödkonstruktion från valvslagningen. Svicklar mellan tornets gavlar, sedda ovanifrån och från sidan. Foto JL 2020.

Gavelspets på tornet, sedd inifrån. Till höger tornhuvens inre sett uppåt. Foto JL 2020.

Avtryck av det äldre långhusets takfall i tornets murverk. Tornets östra mur restes emot det äldre långhusets takstol. Vy från långhusvinden mot väster. Foto JL 2020.

Tornets nedre östra ljudglugg sedd från öster, omgjord till passage till långhusvinden. Till höger långhusvinden mot sydväst visande tornets östra mur med kvarsittande 1200-talsputs sedan tiden före nuvarande långhusets tillkomst. Det grövre murade partiet utgör den södra delen av nuvarande långhus västra mur. Foto JL 2020.

Långhusvinden mot öster. I fonden den spetsbågiga öppningen mot korvinden. Foto JL 2020.

Öppningen mellan långhusets och korets vind, sedd från sydöst. Vid sänkningen av yttertaket tangerar taklinjen båglinjen. Foto JL 2020. Till höger detalj med avtryck av skållbräder (formbräder) från det att bågen slogs över öppningen. Avtrycket i putsen tyder på att bräderna kom från väderbitet faltak med skåror. Foto ES 2020.

Korvinden mot öster från vindens södra del. Foto JL 2020.

Ljusglugg i korets östgavel samt en delvis träskonad nisch eller annan murförsänkning strax söder om ljusgluggen. Foto JL 2020.

Fast inredning och inventarier

På det medeltida murade altaret, placerat på ursprunglig plats, står en altaruppsats i sandsten av Lars Mattsson Hamel 1676–77. Ett sakramentsskåp i korets östra mur har snidade dörrar från 1300-talet. I södra muren finns en stor sittnisch. En större nisch med dolt utrymme finns i ringkammarens södra mur. Ett sidoaltare har troligen funnits under predikstolen i långhusets sydöstra hörn. På foton från före restaureringen det året står predikstolen på ett stenfundament i triumfbågen, sannolikt inte ett sidoaltare utan format av det sidoaltare predikstolen stått på innan den flyttades dit vid 1800-talets mitt, vilket kan ha varit orsaken till att det revs 1952. Samtidigt flyttades predikstolen från 1600-talets mitt flyttades tillbaka till sin tidigare plats. Restaureringen 1952 innebar en omflyttning i rummet som i princip berörde all inredning utom högaltaret och altaruppsatsen. Altarringen och den slutna bänkinredningen gjordes ny. Korbänken från 1683 med målningar av Johan Bartsch d.y. återskapades av äldre skärmar. Dopfunten i sandsten från ca 1700 flyttades liksom triumfkrucifixet, som hängdes i triumfbågen. Triumfkrucifixet från 1100-talets senare del. Färgsättningen restaurerad 1952 under senare övermålningar. Kronan tillverkades av Bertil Nyström på 1960- eller 70-talet. Bland övriga inventarier märks nummertavlan från 1700-talet och ett epitafium från 1600-talet, därtill mässhake och kalkduk från 1700-talets slut. Runstenarna från 1000-talet i ringkammaren 1941 efter att ha varit infogade i kyrkogårdsmuren. Foten till en av dem synes vara bearbetad för att ingå i en arkitekturdetalj. Kyrkans senmedeltida klocka av Apengetertyp kompletterades 1978 med en klocka som använts som gårds- och skeppsklocka. På Gotlands Fornsal finns sedan 1910 delar av ett stenkors med en Kristusbild, daterad till 1100-talets förra hälft, samt sedan 1953 bakstycket till ett retabel från 1300-talet.

Altaret och altarupsatsen, utförd av Lars Mattsson Hamel 1676-77. Foto JL 2020.

Altaret och altarpopsatsen från nordväst. Foto JL 2019.

Altarets och altarpuppens baksida. Till höger sittnisch i korets södra mur. Foto JL 2020.

Detalj av sakramentsskåp i korets östra mur, söder om altaret. Foto JL 2020.

Sakramentsskåp i korets östra mur, söder om altaret. Dörrar från 1300-talet, målade på 1700-talet. Foto JL 2020.

Predikstolen från 1600-talets mitt. Foto JL 2019.

Korbänk från 1600-talet, demonterad på 1800-talet och återuppsatt 1953 utifrån bevarade delar. Foto JL 2020.

Målningar av Johan Bartsch d.y. 1683 på korbänkens väggpanel. Foto JL 2020.

Bänkinredning från 1952. På muren kalkmålningar från 1400-talets förra hälft av "Passionsmästaren".

Dopfunten i sandsten, ca 1700. Foto JL 2020.

Detalj av dopfunten. Foto Rebecka Svensson 2017. Till höger Vår Fru av Walsingham, skulptur skänkt 2009 av Jakob Trônet, uppsatt på långhuskolonnen. Foto JL 2020.

Triumfkrucifix från 1100-talets slut. Krucifixet flyttades 1952 från östra kormuren till triumfbågen. Kronan tillkom på 1960- eller 70-talet. Foto JL 2020.

Ovan: Krucifixets baksida. Till vänster: Målat krucifix på muren ovanför triumfbågen (fotots höjd och bredd efterkorrigerade). Foto JL 2020.

Skärm i tornbågen, tidigare läktarbröstning från 1783 med målningar. Foto JL 2020. Till höger epitafium från 1600-talet med målad omfatning. Foto Danne Pe Pettersson 1996-97.

Långhusets västra del mot norr med orgel från 1989 och ljusbärare från 1993. Foto JL 2020.

Två runstenar från 1000-talets mitt, i efterhand bearbetade för okänd arkitekturdetalj. Foto Danne Pe Pettersson 1996-97, Visby stift.

Runstenarna innan de fördes in i kyrkan till ringkammaren 1941. Märten Stenberger före 1941, Gotlands Museums arkiv, resp. J. W. Hamner 1923, RAÄ, Kulturmiljöbild.

Mässhake från 1791–92. Till höger meterhögt brottstycke av kalkstenskors från 1100-talets mitt. Nu i Gotlands Fornsal. Foto Danne Pe Pettersson 1996-97, Visby stift.

Bakstycke till retabel från 1300-talet, sett framifrån och bakifrån. Nu i Gotlands Fornsal. Foto Gotlands Museum.

Vid 1952 års restaurering magasinerade delar från 1800-talets andra hälft. Räcken till predikstolstrappan samt fönster i långhusportalens övre del. Foto Gotlands Museum 2017.

Medeltida klocka, tillhörande Apengetergruppen. Till höger detalj. Foto JL 2020.

Detalj av Apengeterklockan. Foto ES 2020. Till höger klocka gjuten i Stockholm 1786. Tidigare skeppsklocka och gårdsklocka. I bruk i Stenkumla kyrka sedan 1978. Foto JL 2020.

Restaureringar

Under restaureringen 1910 frilades kyrkans märkliga tornbåge när den senare tillkomna läktaren revs och i det yttre återplacerades bortfallna kolonnetter. År 1952 genomfördes, efter förslag av arkitekt Erik Fant, en genomgripande inre och yttre restaurering.

De senaste restaureringarna

1995 genomfördes en yttre restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas som inbegrep putsning och kalkning av fasaderna, omläggning av tegeltaken och reparation av tornspirans konstruktion och panel. För närvarande (2020) planeras en invändig restaurering.

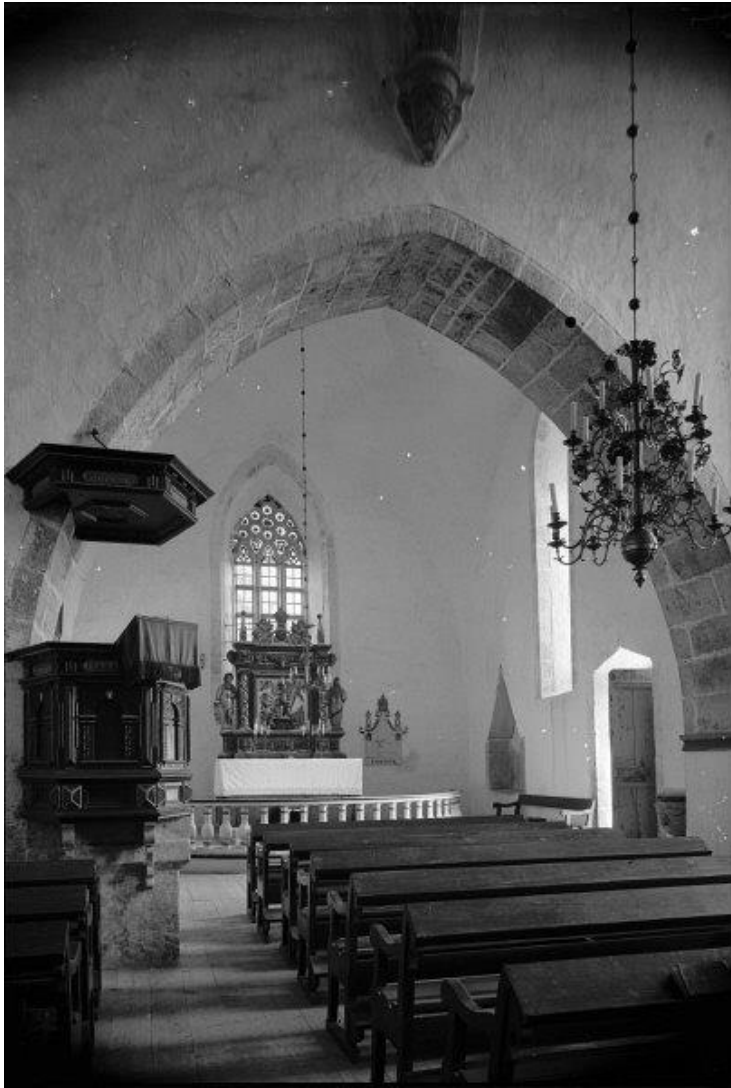
Interiör mot öster. Foto Carl Ewald Lönngren, troligen ca 1895. Gotlands Museums arkiv (GFF 965:89).

Interiör mot öster. Foto Olof Sörling 1891. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster. Foto Olof Sörling 1891. RAÄ, Kulturmiljöbild. Predikstolen nås via en genombruten trappa från 1800-talets mitt, på platsen för korbänken.

Interiör mot öster. Foto
Sigurd Curman 1908.
RAÄ, Kulturmiljöbild.
Predikstolen stod på ett
murat stöd före 1952.

Altaranordningen. Foto
Anders Roland 1910.
RAÄ, Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster. Till höger förstörd detalj visande orgeln och läktaren. Foto Sigurd Curman 1908. RAÄ, Kulturmiljöbild.

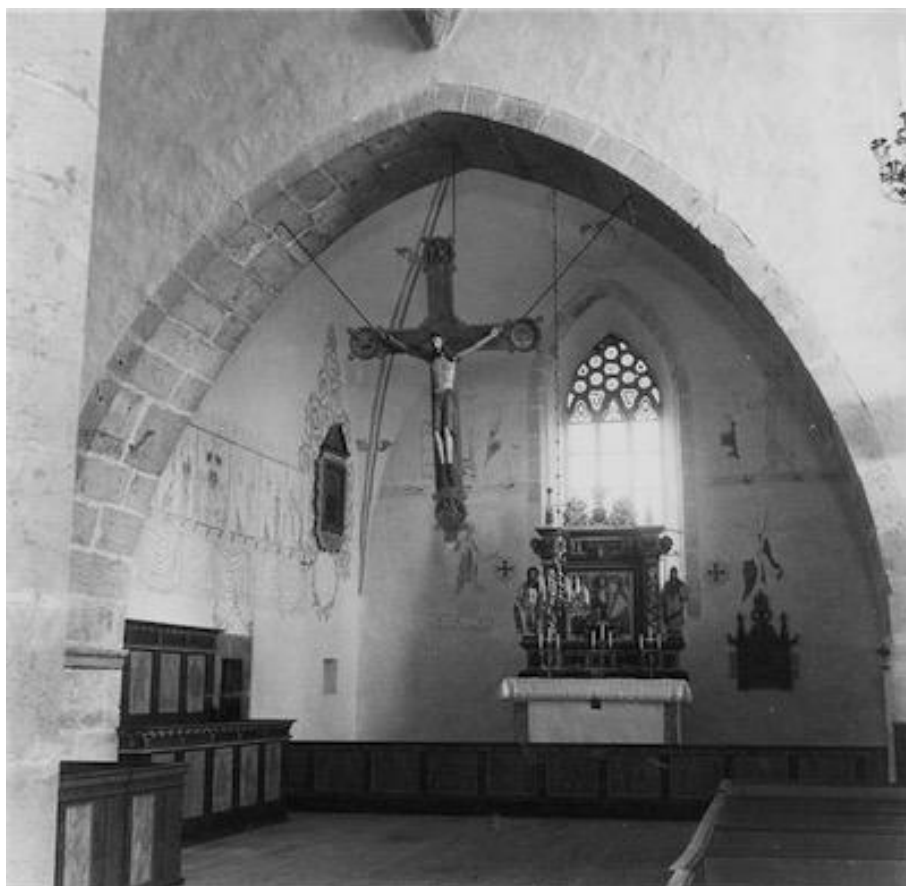
Interiör mot väster efter rivningen av läktaren 1910. Foto Einar Erics 1914 och Alfred Edle 1938. RAÄ, Kulturmiljöbild. Efter Träkumla kyrkas restaurering minskades antalet bänkar.

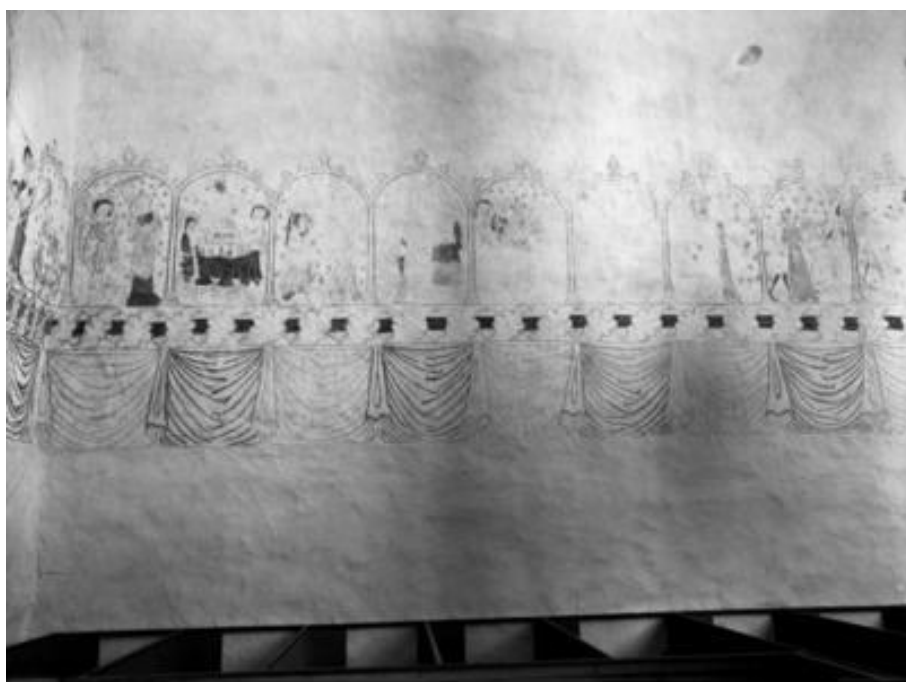
Interiör mot öster. Foto Alfred Edle 1938. RAÄ, Kulturmiljöbild. Kaminen från 1910 syns i högerkanten. Inhuggningen för rökkanalen ans till höger om kolonnen och murarna är sotiga.

Korbänken under montering av påträffade delar. Foto Greta Arwidsson 1952–53. Gotlands Museums arkiv (GFF 965:28).

Kyrkan strax efter 1952 års restaurering. Foto i Gotlands Museums arkiv (GFF 965:39).

Långhusets norra mur vid sydvästra hörnet med nyframtagna kalkmålningar strax efter restaureringen 1952. Foto i Gotlands Museums arkiv (GFF 965:76).

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

I kyrkans tornkammare står två bildstensformade stenar med runinskrift. Dessa beskrevs första gången redan 1799 av Hilfeling¹. Stenarna stod fram till 1941 vid kyrkogårdsmuren då de flyttades in i tornkammaren. Stenarna är klassade som fornlämningar².

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet.

¹ Lindqvist 1942

² L1976:4645, L1976:4646 (Stenkumla Raä 200:1-2)

Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobygandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på

bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpuppsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvärdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

I samtliga kyrkor i Stenkumla församling firas gudstjänst och hålls förrättningar. Sedan flera år används kyrkorna under olika fastslagna perioder vilket gör att de används ungefär lika mycket. Västerhejde kyrka är mer populär som vigselkyrka än de andra och det sker även fler dop där eftersom det bor många barnfamiljer i Västerhejde. Stenkumla kyrka är störst så den används mer vid musikgudstjänster och konserter.

Kyrkorna och kyrkogårdarna används för högmässa, gudstjänst, andra typer av gudstjänster ex. musikgudstjänster, dop, konfirmation, vigsel, begravning, själavårdande samtal, konserter, julspel, luciatåg, skolsamlingar, kyrkkaffe, allhelgonakaffe, kyrkogårdens dag och andakter. De tre sockenkyrkorna har alla själaröning som utförs på olika sätt och vid olika tider på dagen. Ett normalt år ser schemat för gudstjänstfirande ut enligt följande: i Träkumla kyrka januari till påsk och helgen efter tacksägelsedagen fram till jul. I Stenkumla kyrka firas gudstjänst från påsk fram till midsommar och från september till tacksägelsedagen. I Västerhejde kyrka firas gudstjänst från midsommar fram till mitten av augusti. Årets storhelger såsom advent, jul, påsk, Allhelgonadag fördelas på de tre kyrkorna och Vibble kapell.

Normalt hålls kyrkorna öppna dagligen från 15 maj till 15 september. Pandemiåren 2020-2021 har de hållits öppna dagligen vilket varit uppskattat. Stenkumla är den kyrka som besöks av flest

turister. När det gäller den fysiska tillgängligheten är det främst riktiga toaletter, nivåskillnaderna på kyrkogården och belysning på kyrkogårdar som upplevs som stora hinder.

Informationstexterna som finns för alla kyrkorna upplevs som ålderstigna.

På våra kyrkogårdar vilar våra anhöriga. Det i sig är viktigt för bygdens identitet och valet av kyrka spelar fortfarande en viktig roll vid dop, vigsel och kanske främst vid begravning.

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välsköta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Stenkumla kyrka har ett stort värde som en del av Gotlands samlade bestånd av välbevarade medeltida kyrkor. Kyrkan är mycket välbevarad sedan medeltiden. Murarna är i princip intakta sedan byggnadstiden. Fönster och ingångar har inte förstörats och fönstrens ursprungliga masverk är i behåll, även med ursprungliga glasmålningar.

Båg- och valvarkitekturen i kyrkans kor och långhus är väl avvägd, både vad gäller triumfbågen och långhusets fyravalvsarrangemang. Tornets romanska delar uppvisar i helhet en romansk arkitektur som vittnar om höga ambitioner i gestaltningen. Det framkommer i detaljernas proportioner, men också i tornbågens arkader och i tornets första övervåning med dess rosettfönster, ljussättning och skarpt tecknade öppningar i det oputsade murverket. Galleriets kapitäl i tegel är mycket ovanliga för Gotland. Långhusportalen har en monumental resning med omsorgsfullt huggen växtdekor. En verkningsfull kontrast uppstår mellan sydfasaden med sina många öppningar och den slutna nordfasaden.

Till de kulturhistoriskt särskilt värdefulla sakerna i kyrkorummet hör putsristningarna i ringkammaren med ritningar till arkitekturdetaljer i full skala från kor- och långhusbygget omkring 1300, sakramentsskåpets trädörrar från omkring 1300, triumfkrucifixet från 1100-talets slut samt korbänkens målade skärmar från 1600-talets slut. Kyrkorummet utgör också ett exempel på en relativt orörd restaurering från 1950-talet, som – trots att detta inte omedelbart framgår – innebär stora omflyttningar och nyskapande av stora delar av inredningen, som bänkar och altarskrank.

Kyrkogården

Kyrkogården tillhör Gotlands medelstora kyrkogårdar. Den har inte utvidgats sedan 1861 och det är möjligt att den har kvar sin ursprungliga storlek. Det innebär att kyrkogården med medeltida mått var stor för sin tid. Tillsammans med den påkostade kyrkobyggnaden ger det en bild av en socken som under medeltiden hade ett välstånd.

Kyrkomiljön är sammanhållen med kyrka, kyrkogård, prästgård och skola.

Kyrkogårdsmurarna i kallmurad kalksten är möjligen medeltida.

Kyrkogårdens södra och nordvästra del är upphöjda genom påfylld jord med stentrappor som leder upp till de högre nivåerna. Det är ovanligt för Gotland och berättar om nödvändiga åtgärder med jordpåfyllnad där jordlagret varit för tunt för att kunna gravsätta vid den högt belägna kyrkan.

Ingången från väster är med stor sannolikhet den ursprungliga gången till kyrkan. Även gången från norr har troligen äldre anor medan gången söderut från södra portalen är av yngre ursprung.

Kyrkogården har en öppen karaktär då den saknar solitärs träd. Den omgivande muren med en trädkrans med en dominans av äldre träd ger kyrkogården en tilltalande rumskänsla.

Det finns endast en grav norr om kyrkan där den för brott avrättade Tector vilar. Den lilla gravvården utpekades tillsammans med 10 gravvårdarna på kyrkogården som kulturhistoriskt värdefulla i kyrkogårdsinventeringen från 1996. Vid en uppföljande inventering 2020 utpekades 33 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

De gamla träden bör om möjligt bevaras. Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Stenkumla kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla* (2014) vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Stenkumla kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:
1100-tal	En stenkyrka byggdes på platsen, varav murrester återstår i den nuvarande kyrkan (GK).
1130-60 ca	Kalkstenskrucifix (nu i Gotlands fornsal; SvK).
s. 1100-tal	Triumfkrucifix (GK, SvK).
1199	Byggnadsår enligt Strelow (SvK).
1200-1250	Tornet byggdes (GK). (SvK anger 1230-40.)
1240	Kyrkans byggnadsår enligt Taxuslistan (SvK).
1250 omkr.	Koret med sakristian byggdes. Sakramentsskåp i östra kormuren (GK). (SvK anger 1240.)
1300 omkr.	Långhuset byggdes och koret förhöjdes samt försågs med nytt östfönster (GK). (SvK anger omkr. 1275.)
1450 omkr.	Muralmålningar i långhuset av "Passionsmästaren" (GK).
1400-tal	Kyrkklocka (SvK).
1650 omkr.	Predikstol (GK, SvK).
1663(?)	Årtal på takstolen i långhuset (Inskr.).
1676	Altaruppsats av sandsten av Lars Mattson Hamel (GK).
1681	Altaruppsatsen målade av Johan Bartsch d.y. (GK).
1683	Korbänken målades av Johan Bartsch d.y. (GK).
1600-tal	Biskopsbänk el. korbänk i koret (nu förlorad; SvK).
	Läktare (i tornet?; rester av bröstning bevarade i kyrkan; SvK).
1700 omkr.	Dopfunt (GK, SvK).
1702	Större reparation av tornhuven (konstruktionen delvis ursprunglig.) (SvK).
1706	Årtal inskuret i en takfotsbräda på långhuset (SvK).
1714	Fönstren skadas av storm, varvid sannolikt ett antal glasmålningar försvinner (SvK).
1729, 1730	Taktegel omtalas, ev. sänkning av taklutning. (Medeltida virke i takstolarna.) (SvK). Årtal (1729) i f.d. takfotsbräda (?; Inskr).
	Reparation av tornhuven (SvK).
1738	Reparation av tornhuven (SvK).
1739	Nya bänkar (nu försvunna; SvK). Trägolvlades in i kyrkorummet (SvK).
1761	Altaruppsatsen ommålade (SvK).

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:
1783	Ny läktare, den gamla revs (SvK).
1836	Reparation av tornhuven (SvK).
1837	Vindflöjel (SvK). Årtal på bräda i kortaket (Inskr.).
1847	Reparation av tornhuven (SvK).
1858	Orgel, placerad på läktare (SvK).
1859	Trädplantering på kyrkogården (SvK).
s.1800-tal	Kamin (trol.; SvK).
1910	Läktaren revs (bröstningen bevarad i kyrkan; SvK). Nya kolonnetter i de övre ljudgluggarna (Inskr.).
1921	Orgelpodiet förhöjdes (SvK).
1926	Reparation av tornhuven (SvK).
1941	Flyttning av bildstenar in till tornkammaren samt konservering. Stod tidigare vid N kyrkogårdsmuren (GF).
1952	Restaurering efter förslag av arkitekt Erik Fant (GK). Bland annat så putsades kyrkan om utvändigt, taken fick nya taktegel och elektrisk uppvärmning installerades m.m. (GF).
1964	Ny orgel. Luftlådan, bälgen och en del pipor återanvända från den gamla orgeln (Gotl.).
1966	Sanering mot strimmig trägnagare som angripit det mesta av trä i kyrkan (GF).
1970	Vindflöjeln renoverad med nya gångjärn (Gfb).
1989	Ny orgel av Johannes Künkel, Färjestaden (ATA).
1990	Konservering? (endast kostnadsberäkning finns) av epitafium, triumfkrucifix och korbänk (GF). Konservering av mässshake från 1700-talet (ATA).
1991	Förslag på textilförvaringsskåp av Birger Andersson, arkitekt, Sanda (ATA, GF).
1993	Förslag till ny åskskyddsanläggning (ATA).
1995	Utvändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby, entreprenör Byggnadshyttan: Tornhuvens panel och konstruktion byttes delvis ut. Takteglen på långhuset och koret lades om. Fasaderna putsades om och vitkalkades. Naturstensytorna rengjordes, foglagades och behandlades med algdödande medel. Ljudgluggarna fick nya solbänkar. Långhusportalens portblad tätades. Långhusets glas restaurerades. Åskledaren kompletterades (ATA, GF).
1995	Konservering av portalerna av Stenkultur i Stockholm AB. Beslut om att få fälla träd som står invid kyrkogårdsmuren (GF).
2002	Reparation av tornputs (ATA, GF).
2004	Beslut om att Sunde församling får disponera den gamla orgeln under 30 år. Konservering av gravvårdar av Stenkultur i Stockholm AB. Konserveringen utfördes på gravvårdar över A. Jonsson, Gardell, Myrsten, H. Peterson, Björkman och Jonsson samt håll S om koret (GF).

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:
2008	Anläggning av minneslund i kyrkogårdens nordöstra hörn, (GM)
2009	Omläggning av kyrkogårdsmur. Skogsvårdsstyrelsen, Tage Wickström, (GM).
2016	Restaurering av trappa i nordvästra kvarteret. Entreprenör Visby mark & Sten, (GM).

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. (Gotlands museum)
Gfb	Gotlands folkblad
GK	Lagerlöf-Svahnström, Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	B. G Söderberg, Gotländska kalkmålningar 1200-1400. 1971.
GKR	I Rohr, Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
GKS	Gunnar och Karin Svahnström, Måleri på Gotland 1530-1830. 1989.
Gotl.	Gotlänningen
ISO	Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, red. Tore Johansson, 1990.
Inskr.	Inskrift i kyrkan
kh	kyrkoherde
o.	omkring
s.	sent
Strelow	Hans Nilssøn Strelow, Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland band III, 1942.
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag, SFS 1988:950 t.o.m SFS 2019:864

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby.

Inventering av inventarierna i Stenkumla kyrka 1996-97, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.

Inventering av Stenkumla kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.

Program för utvändiga reparationsarbeten på Stenkumla kyrka, upprättat 2000 av arkitekt Jan Utas, Visby.

Vård- och underhållsplan Stenkumla kyrka, 2009. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Johansson, T. (red.), *Inventarium över svenska orglar 1989:II*, Linköpings och Visby stift, 1990.

Lagerlöf, E., Svahnström, G., *Gotlands kyrkor*, 1991.

Lindqvist, S. 1942. *Gotlands Bildsteine*.

Rohr, I., *Gotlands kyrkklockor och ringningsseder*, 1985.

Svahnström, G., Svahnström, K., *Måleri på Gotland 1530-1830*, 1989.

Sveriges Kyrkor, Gotland band III, 1942

Söderberg, B. G., *Gotländska kalkmålningar 1200-1400*, 1971.

Utas, J., *Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola*, 1971.

Kartor

Skattläggningskarta Stenkumla socken 1725. Lantmäteristyrelsen, H75-16:1.

Laga skiftes karta 1861. Lantmäteristyrelsen, H75-3:3.